

УДК 02(477):342.7

Олег Натаров,

мол. наук. співроб. СІАЗ НБУВ

РОЛЬ СУЧАСНИХ БІБЛОТЕК У ПРОЦЕСІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ПРАВ ТА СВОБОД В УКРАЇНІ

У статті розглядається проблема забезпечення основних культурних прав та свобод в Україні, аналізується роль сучасної бібліотеки як елементу системи організаційно-правових гарантій людини і громадянина.

Ключові слова: культурні права і свободи, гарантії прав та свобод людини й громадянина, бібліотечна система України.

Процес розбудови демократичної, правової держави в Україні пов'язаний з усвідомленням широкого кола процесів, що відбуваються в суспільстві, у тому числі й тих з них, які безпосередньо пов'язані з реалізацією конституційних положень, що стосуються додержання та належної реалізації прав і свобод людини й громадянина. Питання здійснення прав і свобод людини в Україні постійно перебувають у полі зору як міжнародної спільноти, так і української влади [2, 4, 6].

Самостійною групою конституційних прав та свобод людини й громадянина в системі прав та свобод, передбачених Конституцією України, є культурні права й свободи.

Дослідженню сутності й змісту, різновидів і порядку реалізації суб'єктивних культурних прав та свобод людини й громадянина присвячено праці С. Алексеєва, С. Бобровник, А. Колодія, В. Копейчикова, С. Лисенкова, М. Орзіха, П. Рабіновича, О. Скакун, К. Штерн та інших українських та зарубіжних учених.

Разом з тим, на нашу думку, залишається актуальним висвітлення питання ролі й місця сучасної бібліотеки в забезпеченні культурних прав та свобод людини й громадянина в Україні.

У найбільш загальному розумінні культурні права й свободи за своєю суттю є мірою духовності, яку гарантує особі держава з урахуванням умов життя й діяльності громадян, суспільства й держави.

За своїм змістом культурні права й свободи – це суб'єктивні права людини в культурній (духовній, ідеологічній) сфері, це певні можливості

доступу до духовних здобутків свого народу й всього людства, їх засвоєння, використання й участі в подальшому їх розвитку [5].

За Конституцією України до культурних прав і свобод насамперед належать: право на освіту (ст. 53); свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54); право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54).

Право на освіту є своєрідним ядром даної групи прав. Адже на сьогодні освіта є однією з найважливіших умов всебічного розвитку особи й передумовою здійснення багатьох інших конституційних прав.

Зміст права на освіту в найзагальнішому вигляді становить собою гарантовану можливість громадянину одержати загальну середню освіту, професійно-технічну й вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах.

Відповідно до Конституції України, громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Тобто держава надає громадянам можливість займатися будь-яким видом творчості з метою самовираження особистості, удосконалення індивідуальних духовних рис та задоволення власних моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Крім того, держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які розміщені за її межами.

Необхідно зазначити, що визнання названих вище культурних прав і свобод відповідає, зокрема, Загальній декларації прав людини (ст. 26, 27), Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права (ст. 13, 15).

Вагомим чинником реального забезпечення культурних прав і свобод, поряд з їх визнанням, дотриманням і повагою, виступає гарантування, яке здійснюється за допомогою специфічних засобів – гарантій. Загальне поняття гарантії прав та свобод людини й громадянина являють собою насамперед основні умови, способи й засоби, за допомогою яких кожна особа має можливість реалізувати свої права.

В юридичній літературі гарантії прав і свобод людини й громадянина поділяють на нормативно-правові та організаційно-правові [8].

Пріоритетним видом юридичних гарантії є нормативно-правові гарантії, під якими розуміється система норм щодо реалізації прав та свобод людини й громадянина.

Разом з тим здійснення права на свободу світогляду й віросповідання людини та громадянина відбувається не лише шляхом застосування нормативно-правових гарантії, а й за допомогою організаційно-правових гарантії. Організаційно-правові гарантії – це система органів державної влади, організацій, діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій щодо створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами та обов'язками.

Система організаційно-правових гарантії загалом складається з держави, органів державної влади – Верховної Ради України, уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Президента України, Конституційного Суду України, органів правосуддя, органів прокуратури, Кабінету Міністрів України та інших центральних органів державної виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, міжнародних органів та організацій, членом або учасником яких є Україна, політичних партій, адвокатури, громадських організацій, а також засобів масової інформації.

На нашу думку, до системи організаційно-правових гарантії людини й громадянина необхідно також віднести бібліотечну систему України.

Бібліотечна система України охоплює понад 40 тис. бібліотек різного відомчого підпорядкування, які налічують близько 700 млн бібліотечних фондів і надають послуги всім верствам населення. Бібліотеки залишаються в Україні найпопулярнішим закладом культури та джерелом отримання книг для читання. При цьому за останнє десятиріччя переважна більшість бібліотек України активно використовує електронні бібліотечно-інформаційні ресурси, створює власні електронні бази даних, здійснює електронну доставку документів, електронне обслуговування читачів [11].

Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» гарантує право на вільний доступ до інформації, знань, залучення до цінностей національної та світової культури, науки та освіти, що зберігаються в бібліотеках.

Ст. 1 цього Закону визначає бібліотеку як інформаційний, культурний, освітній заклад, що має впорядкований фонд документів і надає їх у тимчасове користування фізичним та юридичним особам. Бібліотечна система

України, згідно з цим Законом, – розгалужена мережа бібліотек різних видів, пов'язаних взаємодією й взаємовикористанням бібліотечних ресурсів (упорядкованих фондів документів на різних носіях інформації, довідково-пошукового апарату, матеріально-технічних засобів опрацювання, зберігання й передавання інформації).

Право на бібліотечне обслуговування незалежно від статі, віку, національності, освіти, соціального походження, політичних та релігійних переконань, місця проживання мають громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах (ст. 21).

Користувачі бібліотек, зокрема, мають право безоплатно користуватися інформацією про склад бібліотечних фондів через довідково-пошуковий апарат (крім комерційних баз даних); безоплатно отримувати консультаційну допомогу в пошуку та виборі джерел інформації; безоплатно отримувати в тимчасове користування документи з фондів бібліотеки (крім документів, придбаних за кошти, одержані від господарської діяльності бібліотеки); одержувати документи або їхні копії за міжбібліотечним абонементом; одержувати інформацію з інших бібліотек, користуючись каналами зв'язку; користуватися іншими видами послуг, у тому числі на платній основі.

При цьому закон встановлює, що доступ до документів та надання бібліотечних послуг користувачам бібліотек здійснюються з додержанням вимог щодо забезпечення охорони державної таємниці, забезпечення зберігання фондів бібліотек, а також відповідно до статутів (положень) бібліотек, правил користування бібліотеками (ст. 22).

Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» визначає види бібліотек (ст. 6). Так, за значенням бібліотеки поділяються на: всеукраїнські загальнодержавного значення (національні, державні); республіканські (Автономної Республіки Крим); обласні; міські; районні; селищні; сільські. За змістом бібліотечних фондів бібліотеки є: універсальні; галузеві; міжгалузеві. За призначенням бібліотеки поділяються на: публічні (загальнодоступні), у тому числі спеціалізовані для дітей, юнацтва, осіб з фізичними вадами; спеціальні (академії наук, науководослідних установ, навчальних закладів, підприємств, установ, організацій).

Існує думка, що серед перерахованих видів бібліотек у процесі забезпечення культурних прав і свобод людини й громадянина найбільш вагому роль відіграють всеукраїнські загальнодержавного значення (національні й державні) бібліотеки.

Зокрема, у Законі України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (ст. 7) говориться, що національна бібліотека України є провідним культурним, освітнім, науково-інформаційним державним закладом, що здійснює функції науково-дослідного, методичного та координаційного центру з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства, бере участь у розробленні державної політики в галузі бібліотечної справи та її реалізації.

Національна бібліотека України володіє потужним фондом вітчизняних і найважливіших науково значущих зарубіжних документів і задовольняє найрізноманітніші потреби суспільства, сприяє розвитку науки, освіти, культури, здійснює міжнародне співробітництво у формуванні та використанні світових бібліотечних ресурсів.

Бібліотечний фонд національної бібліотеки України є національним культурним надбанням українського народу, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини та перебуває під охороною держави.

У свою чергу державна бібліотека визначається як бібліотека загальнодержавного значення, що здійснює бібліотечне, бібліографічне, інформаційне обслуговування користувачів та виконує функцію всеукраїнського науково-дослідного, методичного й організаційного центру бібліотек відповідної галузі або категорій користувачів (ст. 8) [9].

Необхідно зазначити, що вітчизняні бібліотеки України є складовими національної інформаційної інфраструктури, їхній розвиток характеризується динамічним формуванням традиційного та електронного середовища, упровадженням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, активізацією використання їхнього потенціалу суспільством.

Так, зростання ролі бібліотек доводить прийнята 17 серпня 2011 р. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи “Бібліотека-XXI”. Програма спрямована на підвищення ефективності використання й забезпечення доступу до документів, які зберігаються в бібліотечних, архівних і музейних фондах, що дасть змогу підвищити інформаційну культуру суспільства та ввести в науковий обіг унікальні документи, що є об'єктами національного надбання [10].

Найбільшою бібліотекою України, головним науково-інформаційним центром держави, що входить до найбільших національних бібліотек світу, є Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Обсяг фондів – близько 15 млн одиниць зберігання. Це унікальне зібрання джерел інформації, що містить книги, журнали, продовжувані

видання, карти, ноти, образотворчі матеріали, рукописи, стародруки, газети, документи на нетрадиційних носіях інформації. Бібліотека має найповніше в державі зібрання пам'яток слов'янської писемності та рукописних книг, архіви та книжкові колекції видатних діячів української й світової науки та культури. Складові фондів – бібліотечно-архівна колекція «Фонд Президентів України», архівний примірник творів друку України з 1917 р., архівний фонд Національної академії наук України.

Щорічно до фондів надходять 160–180 тис. документів (книг, журналів, газет тощо). Бібліотека комплектується всіма українськими виданнями, отримує примірник дисертацій, які захищаються на території України, веде міжнародний книгообмін з-понад 1,5 тис. наукових закладів і книгозбірень 80 країн світу. До бібліотеки як депозитарію документів і матеріалів ООН в Україні надсилаються публікації цієї організації та її спеціалізованих установ. Із 1998 р. здійснюється цілеспрямоване формування фонду електронних документів.

Мережеві інформаційні ресурси бібліотеки містять: зібрання «Наукова періодика України» (0,5 млн статей з 1,7 тис. журналів), електронні тексти (80 тис. документів, з них 60 тис. авторефератів дисертацій), аналітичні матеріали (4 тис. бюлетенів оперативної інформації та інформаційно-аналітичних оглядів), каталоги та картотеки (3,5 млн бібліографічних записів і 5 млн зображень карток генерального алфавітного каталогу); реферативну базу даних «Україніка наукова» (400 тис. записів). У інтранет-середовищі міститься 700 тис. публікацій.

Пошуковий апарат бібліотеки має у своєму складі систему бібліотечних каталогів та картотек і фонд довідково-бібліографічних видань обсягом 200 тис. примірників. Цей фонд містить документи нормативного характеру (закони, укази, постанови тощо), енциклопедії, тлумачні словники, довідники, бібліографічні посібники. Систему бібліотечних каталогів і картотек утворюють генеральний алфавітний каталог, читацькі алфавітний і систематичний каталоги та понад 30 каталогів і картотек підрозділів бібліотеки.

Універсальними інформаційними ресурсами бібліотеки користується близько 500 тис. читачів, яким щорічно видається до 5 млн документів. Щодня бібліотеку відвідує 1–2 тис. науковців, фахівців, аспірантів і студентів. Їхнє інформаційне обслуговування здійснюється в 16 галузевих та спеціалізованих залах основного бібліотечного комплексу, а також у шести залах філії, де розміщено найбільше в Україні зібрання газет, фонди рукописів, стародруків і рідкісних видань, естампів і репродукцій,

нотних видань, зібрання юдаїки, а також значна частина архівного фонду Національної академії наук України. Інтернет-портал бібліотеки щодоби відвідують 40–50 тис. користувачів. Особлива категорія абонентів – інформаційні служби органів державної влади, серед яких Верховна Рада України, Адміністрація Президента України і Кабінет Міністрів України.

Бібліотека – наукова установа в галузі науково-інформаційної діяльності, бібліотекознавства та суміжних наук. У бібліотеці понад 40 підрозділів, що згруповані за напрямками їхньої діяльності в інститути (науково-методичного забезпечення бібліотечно-інформаційної роботи, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень), центри (консервації і реставрації, культурно-просвітницький, комп’ютерних технологій, науково-видавничий), Фонд Президентів України, Національну юридичну бібліотеку і Службу інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади [3].

Так, Національна юридична бібліотека забезпечує акумуляцію документально-інформаційних ресурсів (книжок, документів та інших носіїв інформації), які містять правову інформацію (сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення, їх профілактику і боротьбу з ними тощо).

Основними завданнями Національної юридичної бібліотеки є: забезпечення правовою інформацією працівників органів державної влади, спеціалістів-правників, науковців, студентів, представників дипломатичного корпусу і міжнародних неурядових організацій та поширення правових знань серед населення; надання довідково-консультаційної допомоги; систематизація та аналіз матеріалів, які містять правову інформацію.

Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (СІАЗ) є головною організацією з питань інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади у системі НАН України.

Основними завданнями СІАЗ є вдосконалення процесу ефективного використання фондів НБУВ, нових інформаційних ресурсів, створених в Україні та за її межами, у тому числі інформаційних потоків електронної інформації, для аналізу: ефективності організації наукової діяльності, підготовки наукових інформаційних ресурсів для продуктивного використання науковими установами при реалізації актуальних суспільно значущих проектів; суспільного життя в Україні, діяльності політичних партій та громадських організацій, формування їхніх взаємовідносин з державними структурами; ставлення органів державної влади, політичних партій та громадських організацій в країнах СНД та далекого зарубіжжя до суспільного життя в Україні; соціально-економічних

процесів під час ринкових перетворень в Україні. Крім того, завданням СІАЗ є узагальнення досвіду роботи інформаційно-аналітичних структур у системі наукових бібліотек щодо ефективного використання фондів, активного введення в обіг наукової та іншої інформації, необхідної для підвищення ефективності діяльності органів державної влади.

Фонд Президентів України як спеціальна бібліотечно-архівна колекція є основним центром, що забезпечує збирання, зберігання та запровадження в науковий і культурний обіг документальних матеріалів, які відображають державну, суспільно-політичну діяльність, творчість та життя президентів України.

Розглядаючи роль сучасних бібліотек у процесі забезпечення культурних прав та свобод в Україні, не можна не згадати й про деякі проблеми в цій сфері. На жаль, доводиться констатувати, що активізація використання значного інформаційного потенціалу бібліотек та науково-інформаційних центрів України гальмується їхнім недостатнім матеріально-технічним забезпеченням, загостренням проблеми кадрового забезпечення бібліотечної галузі. Особливо це стосується районних, селищних і сільських бібліотек. Так, у третині сільських населених пунктів узагалі немає бібліотек [7].

Одним зі шляхів розв'язання цієї проблеми є ініціатива щодо запровадження пересувних бібліотек, які доставлятимуть книги у важкодоступні та малонаселені регіони [7].

Крім того, можна згадати й про програму «Бібліоміст», яка спільно з Міністерством культури України працює над модернізацією системи публічних бібліотек в Україні. Вона впроваджується Радою міжнародних наукових досліджень і обмінів (IREX) завдяки гранту від Фундації Білла та Мелінди Гейтс. У рамках програми понад 1600 публічних бібліотек в Україні буде обладнано комп'ютерами для надання вільного доступу до мережі Інтернет [1].

Отже, можна говорити про те, що можливості сучасних, насамперед усеукраїнських загальнодержавного значення бібліотек, створюють сприятливі умови для реального користування особою культурними правами й свободами, що, у свою чергу, наближає Україну до виконання взятих на себе перед міжнародною спільнотою зобов'язань з гарантування високого рівня захисту прав людини.

Список використаних джерел

1. Бібліотеки Хмельниччини розвиватимуться за підтримки програми «Бібліоміст» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu>.

gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=245039108. – Назва з екрана.

2. Ми продовжимо працювати над законодавством із захисту прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/22792.html>. – Назва з екрана.

3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Загальна інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/library/>. – Назва з екрана.

4. ООН розпочинає в Україні другий цикл періодичного огляду щодо виконання зобов'язань у галузі прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?artid=24487227>. – Назва з екрана.

5. *Погорілко В. Ф.* Конституційне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / В. Ф. Погорілко / НАН України; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1999. – С. 292.

6. Ми посилюємо контроль за розслідуванням кожного випадку порушення прав та свобод людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/22665.html>. – Назва з екрана.

7. Прем'єр-міністр підтримує запровадження пересувних бібліотек [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244966690&cat_id=244276429. – Назва з екрана.

8. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика : монографія / відп. ред. В. Ф. Погорілко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України : А.С.К., 2003. – С. 179.

9. Про бібліотеки і бібліотечну справу : Закон України від 27 січ. 1995 р. № 32/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Назва з екрана.

10. Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека-XXI» : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 серп. 2011 р. № 956 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/956-2011-п>. – Назва з екрана.

11. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави : нац. доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін]. – К., 2009. – С. 555–556.